

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜASİR İQTİSADİYYATDA KRİPTOVALYUTALARIN UÇOTUNUN TƏŞKİLİ PROBLEMLƏRİ

İxtisas: **5303.01 - "Mühasibat uçotu"**

Elm sahəsi: **İqtisad elmləri**

İddiaçı: **Sultan Qurban oğlu Niftəliyev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: İqtisad elmləri doktoru, professor
Sifariz Mirzəxan oğlu Səbzəliyev

Rəsmi opponentlər: İqtisad elmləri doktoru, professor
Cəmlilə Bayraməli qızı Namazova


İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Vüqar Muxtar oğlu Mehdiyev

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Eldar Mərdan oğlu Musayev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurası

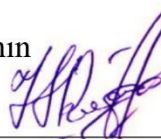


Dissertasiya şurasının
sədri:


(imza)

Əməkdar elm xadimi
İqtisad elmləri doktoru, professor
Yaddulla Həmdulla oğlu Həsənlı

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:


(imza)

İqtisad elmləri namizədi
Rəşad Aktiv oğlu Hüseynov

Elmi seminarın
sədri:


(imza)

İqtisad elmləri doktoru, professor
Fazil Şöhlət oğlu Hacıyev

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövrdə yaradılmış kriptovalyutalar gündən-günə həm dünya miqyasında şirkətlər tərəfindən, həm də fərdi şəxslər tərəfindən geniş şəkildə istifadə edilməkdədir. Kriptovalyutaların özünəməxsus xüsusiyyətləri hər bir kəsin marağını çəkmiş və bunun nəticəsində bir-birindən fərqli kriptovalyuta novləri yaranıb müxtəlif sahələrdə istifadə olunmağa başlamışdır. Hər gün yeni şirkətlər kriptovalyutalardan investisiya məqsədləri kimi və ya ödəniş vasitəsi kimi istifadə edir. Bu da öz növbəsində beynəlxalq uçot standartlarının tətbiq edilməsində standartları hazırlayanların bələdçiliklərinə və tənzimləmələrinin yaradılmasına ehtiyac yaratmışdır. Məhz hal-hazırda belə tənzimləmələrin və bələdçiliyin mövcud olmaması praktikada müxtəlif uçot davranışlarının tətbiqinə yol açır və nəticədə maliyyə hesabatlarını tərtib edən mühasiblər üçün bir çox problemlərə səbəb olur. Sözügedən sahədə qanunvericilik və standartların yetərli olmaması səbəbindən dissertasiya işi praktik mühasibat uçotunun təşkil edilməsinə xidmət etmişdir. Əlavə olaraq kriptovalyutaların uçotunun təşkil edilməsi Azərbaycan ədəbiyyatında tamamilə yeni bir anlayışdır. Kriptovalyutalardan istifadə edən müəssisələr isə daimi artmaqdadır. Bu səbəbdən araşdırma birbaşa olaraq kriptovalyutalardan istifadə edən müəssisələr üçün əhəmiyyətli rol oynayacaqdır. Kriptovalyutaların uçotunun təşkil edilməsi üzrə ölkəmizdə ilk dəfə əldə edilən nəticələr və verilən təkliflərə əsasən mövzunun aktuallığı kifayət qədər yüksəkdir. Onların uçotunun təşkil edilməsi isə ümumiyyətlə həyata keçirilməyən yeni bir sahədir. Mövcud qanunvericilik bazasının yetərli olmaması, vahid beynəlxalq yanaşmanın məhdudluğu dissertasiya işini aktual və yerli qanunvericiliyə əsasən onun uçotunun təşkil edilməsini labüd edən məsələdir. Dissertasiya işi sözügedən problemləri əsas götürərək Azərbaycanda praktik mühasibat uçotuna əsasən kriptovalyutaların uçotunun təşkil edilməsini təmin edəcək istiqamətləri araşdırmışdır. Artıq kriptovalyutadan istifadə edən müəssisələr araşdırmanı baza kimi qəbul edərək, burada təklif edilmiş həll yolları ilə uçotun təşkil edilməsini həyata keçirə bilirlər. Nəticə olaraq Azərbaycanda təhlil edilməmiş bir mövzu təhlil edilmiş və müxtəlif nəticələrə nail olunmuşdur. Bu isə kriptovalyutaların uçotunu təşkil edə bilməyən müəssisə və təşkilatlar üçün

əsas istinad nöqtəsi və baza rolunu oynuyacaqdır. Elmi yenilik Azərbaycanca ilk dəfə həyata keçirilən bir təşəbbüsdür. Bu səbəbdən dissertasiya işi olduqca aktual hesab edilməkdədir.

Hal-hazırda “Financial Accounting Standarts Board” tərəfindən istiqamətin verilməməsi müxtəlif uçota alma yanaşmalarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Böyük 4-lük şirkətlərinin rəqəmsal valyutalara olan yanaşmaları da müxtəlifliyi ilə diqqət çəkməkdədir. Azərbaycan ədəbiyyatını nəzərə alsaq kriptovalyuta anlayışının son illərdə gündəmə gəldiyini və elmi ədəbiyyatın kifayət qədər az olduğunu müşahidə etmək olar. Bu səbəbdən kriptovalyutaların uçotuna olan yanaşmaların araşdırılması Azərbaycan elmi ədəbiyyatı üçün vacib bir məsələdir. Dissertasiya işində kriptovalyutaların aktiv kimi təsnifləşdirilməsi, yerli hesablar planına əsasən uçotun təşkil edilməsi məsələləri öz əksini tapmışdır. Kriptovalyutaların yerli hesablar planına əsasən uçota alınması üzrə dissertasiya işində verilən təkliflər Azərbaycan elmi ədəbiyyatında işlənməmiş bir mövzudur. Xarici ölkələrin yerli mühasibat uçotu və “International Financial Reportin Standarts”-a əsasən kriptovalyutaların uçota alınmasını təşkil etməsi müxtəlif ölkələrdə araşdırma mövzusu olmuşdur. Lakin “Financial Accounting Standarts Board”-a əsasən yekun uçota alma barədə standartlar qəbul edilmədiyi üçün yekdil uçota alma təşkil edilə bilmir. Xarici ədəbiyyatda həyata keçirilən araşdırmalar dissertasiyanın baza rolunu oynamışdır. Christian Partanen, David Biczok, Andrew Hartley, Piia Hyytiä və Ellinor Sundqvist, Tan Boon Seng və Low Kin Yew, Nikhita V Ramrakhiani, “Price Waterhouse Cooper”, “Ernst and Young”, “Klynveld Peat Marwick Goerdeler”, “Deloitte”, “Internal Revenue Service” tərəfindən aparılan araşdırmalar və onların nəticələri dissertasiya işində istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini maliyyə hesabatları, müəssisə iqtisadiyyatı, Beynəlxalq Mühasibat uçotu standartları, vergi tutma aspektləri təşkil edir. Tədqiqatın predmeti kimi isə kriptovalyutaların mühasibat uçotunda tanınması, yerli hesablar planına əsasən uçotunun təşkil edilməsi və yaranacaq problemlərin həlli yolu çıxışdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi kimi kriptovalyutaların aktivlərin tərkibində təsnifləşdirilməsi yollarının araşdırılması, yerli hesablar planına əsasən uçotunun təşkil

edilməsinin həyata keçirilməsi çıxış edir. Sözügedən məqsədlərə çatılması üçün aşağıdakı sadalanan dissertasiya vəzifələri icra edilmişdir:

✓ Kriptovalyutaların aktiv kimi uçota alınması barədə yaranan problemlərin araşdırılması;

✓ Kriptovalyutaların aktiv kimi uçota alınmasından sonra, uzunmüddətli və qısamüddətli aktivlərin tərkibində təsnifləşdirilməsi yolları;

✓ Kriptovalyutaların uzunmüddətli və qısamüddətli aktivlər kimi təsnifləşdirilməsi zamanı yerli hesablar planına əsasən uçota alma yolları;

✓ Kriptovalyutaların uzunmüddətli və qısamüddətli aktivlər kimi yenidən qiymətləndirilməsi yolları;

✓ Kriptovalyutalara vergiləndirmə obyektini kimi yanaşılması və mənfəətin kalkulyasiyasında istifadə edilə biləcək yolların araşdırılması;

✓ Kripto-mayninq prosesindən əldə edilən kriptovalyutaların gəlir kimi uçota alınması üzrə yaranacaq problemlərə çıxış yollarının axtarılması;

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində kriptovalyutaların uçotunda yaranacaq problemləri təhlil etmək üçün beynəlxalq standartların və elmi ədəbiyyatın analizi və sintezi, müqayisəli analizi, ümumiləşdirmə, induktiv metodlarından istifadə edilmişdir. Sorğu, ekspert qiymətləndirmə, online Interview metodları da elmi işin yazılmasında böyük rol oynamışdır. Dissertasiyanın 2-ci və 3-cü fəslə üzrə əsasən induktiv və deduktiv metodologiya üzrə təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Sadə induksiya, müqayisəli analiz, elmi ədəbiyyatın analizi və sintezi, ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə və.s metodları da tədqiqat işində geniş şəkildə yer almaqdadır. 3-cü fəsildə kriptovalyutaların volatillik göstəricisini ölçmək üçün standart deviation statistik metodundan istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işi nəticəsində aşağıdakı müddəalar müdafiyyə çıxarılır:

✓ Kriptovalyutalar aktiv kimi uçota alınan resursdur. İlkin əldə edilən zaman qeyri-maddi aktiv kimi uçota alınması mümkündür. Onun sonrakı qiymətləndirilməsi təşkil edilməli və fair value model üsulu ilə dəyərinin artımı və azalmaları qeyd edilməlidir;

✓ Kriptovalyutaların maliyyə aktivini kimi uçota alınması xüsusi hallarda mümkün ola bilər. Xüsusi hal dedikdə 2 iqtisadi subyekt arasında

aktivlərin müəyyən dövr ərzində geri alınması nəzərdə tutulmaqdadır.

✓ Kriptovalyutaların qısamüddətli aktivlər olan pul vəsaitləri və pul vəsaitlərinin ekvivalentləri kimi uçota alınması mövcud qanunvericilik və standartlardan kənarlaşmadır;

✓ Kriptovalyutalar vergi obyektinə kimi çıxış edir. Kripto-aktivlərin mübadiləsi zamanı yaranan müsbət fərqdən vergi obyektinə formalaşır;

✓ Gəlirlərin uçota alınmasında mayninq prosesi standartdan kənarlaşmaya səbəb olur. Mayninq prosesindən əldə edilən gəlirlər maliyyə hesabatlarında digər gəlirlər kimi nəzərə alınmalıdır;

✓ Yeni uçot modeli vasitəsilə müəssisələr kriptovalyuta mübadilələri üzrə uçotun həyata keçirilməsini təşkil edə bilər. Təklif edilən model dünya təcrübəsində belə yenilikdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada təklif edilən elmi yeniliklər birbaşa olaraq yerli qanunvericilik və beynəlxalq standartların tələblərinə əsasən təşkil edilmişdir. Ümumi olaraq sözügedən uçot yanaşmalarının tətbiq edilməsi Azərbaycan ədəbiyyatı və qanunvericiliyi üçün yeni bir sahədir. Tədqiqat işi kriptovalyutaların hansı aktivin tərkibində uçota almasını axtararkən, hansı aktivin tələblərinin pozulmasını da qeyd etmişdir. Bu səbəbdən dissertasiya işində mövcud yanaşmalara tənqidi qiymətləndirmə həyata keçirilmişdir. Kriptovalyutaların Azərbaycanda uçotunun təşkil edilməsi barədə olan boşluqlar birbaşa olaraq mövzunun elmi yeniliyini əsaslandırmaqdadır. Dissertasiyanın əldə etdiyi elmi yenilik üzrə aşağıdakı ümumi anlayışları qeyd etmək olar:

✓ Kriptovalyutaların qeyri-maddi aktiv, ehtiyatlar, maliyyə aktivləri kimi uçota alınması təşkil edilmiş və onun sonrakı qiymətləndirmə yolları təklif edilmişdir;

✓ Kriptovalyutaların pul vəsaitləri və pul vəsaitlərinin ekvivalenti kimi uçota alınması üzrə araşdırmalar ortaya qoyulmuş və mövcud standartlar və qanunvericiliyə əsasən kənarlaşmalar aşkarlanmışdır;

✓ Kriptovalyutaların uçota alınmasının yerli hesablar planına əsasən təşkil edilməsi yolları ortaya qoyulmuş və praktik mühasibatlıqda istifadə perspektivləri araşdırılmışdır.

✓ Yekunda kripto-aktivlərin müəssisəyə daxil olması və son istifadəsi üzrə yeni uçot modeli təklif edilmişdir. Uçot modeli üzrə

resursun qeyri-maddi aktiv kimi müəssisəyə daxil olması, mübadilə ilə digər aktivlərin əldə edilməsi araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti kifayət qədər yüksəkdir. Dissertasiyanın 3-cü fəslində araşdırılan və ortaya qoyulan uçot yanaşmaları praktiki mühasibat sahəsində istifadə edilə biləcək yeganə yerli elmi ədəbiyyat sayılmaqdadır. Sözügedən sahə üzrə elmi ədəbiyyatın kifayət etməməsi dissertasiya işinin birbaşa olaraq nəzəri və dolay yolla praktik əhəmiyyətini artırmaqdadır. Kriptovalyutaların uçotuna olan yanaşmalar və aktivlərin tərkibində təsnifləşdirilməsi yolları praktik əhəmiyyəti böyük olan tədqiqat araşdırmasıdır. Artıq Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələr kriptovalyutalardan istifadə etdikdə dissertasiya işindən istinad kimi istifadə edərək uçotun təşkil edilməsini həyata keçirə bilərlər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas elmi müddəaları yerli elmi jurnallarda, beynəlxalq elmi konfranslarda, eləcə də Estonia, Yaponiya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Almaniyada təşkil olunan beynəlxalq elmi konfrans və seminarlarda müəllifin etdiyi məruzə və çıxışlarda öz əksini tapmışdır. Əlavə olaraq “Web of Science” indeksli beynəlxalq jurnalda dissertasiyanın nəticələrinə aid məqalə çap edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirdiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Maliyyə və audit” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi- Dissertasiya işi 3 fəsildən (I fəsil – 72086 işarə, II fəsil – 79886 işarə, III fəsil – 88447 işarə), nəticə (25877 işarə) və 99 adda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Ümumi olaraq tədqiqat işi cədvəllər, şəkillər, qrafiklər və ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 278256 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyektı və premeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeiası və tətbiqi və.s verilmişdir.

Dissertasiyanın “**Kriptoalyuta anlayışının yaranması, iqtisadiyyatda rolu və beynəlxalq uçotuna yanaşmalar**” adlı birinci fəslində kriptovalyutaların yaranması tarixi və onların beynəlxalq uçotuna olan yanaşmalar araşdırılmışdır. Birinci fəslə kriptovalyutaların ilkin yarandığı tarixdən etibarən son illərə qədər olan dövrü üzrə qiymət dəyişkənliyi araşdırılmış, bazar həcmnin artması üzrə cədvəllər tərtib edilmiş və onların gündən-günə dəyəri artan bir aktiv olması üzrə göstəricilər təqdim edilmişdir. Əlavə olaraq, kriptovalyutaların “SWOT” və “PESTLE” təhlilləri həyata keçirilmişdir. Kriptovalyutaların hüquqi və iqtisadi aspektləri araşdırıldıqdan sonra onların uçotuna olan beynəlxalq yanaşmalar dərinlən təhlil edilmişdir.

Kriptovalyutalar son illər üzrə bazar həcmi genişlənen rəqəmsal valyutalardır. 2013-cü ildə kriptovalyuta növlərinin ümumi həcmi 50-dən az olduğu halda, 2023-cü ildə bu göstərici artıq 7000 ədədi keçmişdir. Bazarda olan bu həcmdə kriptovalyutaların dəyərinin 2 trilyon Dollardan çox olduğu hesablanmışdır¹. 2013 və 2023-cü illər üzrə kriptovalyutaların bazar həcmi aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 1: kripto-aktivlər üzrə bazar həcmi göstəricisi

2013		2023	
ABŞ Dolları		ABŞ Dolları	
1 200 000 000	1	2 000 000 000 000	1667 dəfə

Qeyd: www.coindesk.com/price/bitcoin/ internet mənbəsindən əldə edilən məlumatlarla müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2023-cü ildə kriptovalyutaların ümumi həcmi 2 trilyon USD təşkil etmişdir ki, bu da öz növbəsində 2013-ci ilin göstəricinə əsasən 1667 dəfə artım deməkdir. Böyük Audit 4-lük şirkətlərindən biri olan

¹ Edward, J. Bitcoin's Price History. 2023 – 6 fevral. – p.3-4. [Elektron resurs] / URL: www.investopedia.com/articles/forex/121815/bitcoins-price-history.asp

PwC kriptovalyuta barəsində geniş araşdırmalar aparmışdır və nəticə olaraq belə valyutaların qeyri-maddi aktiv kimi tanınmasının şirkətlər tərəfindən ən uyğun yanaşma kimi olacağını qeyd edir. PwC-ə istinad olaraq kriptovalyuta nağd pul, valyuta və ya maliyyə aləti deyil, məhz istifadə müddəti sonsuz olan qeyri-maddi aktivdir². Ernst & Young şirkətinin isə belə valyutalara fərqli yanaşması mövcuddur. Ernst & Young spesifik olaraq kriptovalyutanın tanınmasına heç bir yanaşma təklif etmir. PwC-nin qeyri-maddi aktiv yanaşmasının kifayət olacağını dediyi təqdirdə, Ernst & Young isə kriptovalyutaların iqtisadiyyatda yeni olduğunu və onun tanınmasının fərqli situasiyalarda müxtəlif şəkildə aparıla biləcəyini qeyd etməkdədir. Ernst & Young qeyd edir ki, Kripto-aktivlərin tanınması standartı mövcüd deyildir və hansısa situasiya uyğun olaraq uçota alma ən optimal variantdır³. Deloitte şirkəti də bu barədə araşdırma aparmışdır və kriptovalyutaların qeyri-maddi aktiv, inventar və investisiya aktivləri kimi tanınmasına üstünlük verir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında fəaliyyət göstərən “Maliyyə uçotu Standartları Şurası” (FASB) və “Beynəlxalq Mühəsibat Standartları Şurası” (IASB) ümumi olaraq mühəsibat uçotu və maliyyə uçotu üzrə qanun, qayda və standartları hazırlayan əsas qurumlardır. Azərbaycanda böyük şirkətlərin də həmçinin İFRS qaydalarına keçid etməsi və bunun Dövlət tərəfindən qəbul edilən qanunlarla tənzimlənməsi həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına və Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarına əsasən mühəsibat uçotunun aparılması Qaydaları” təsdiq edilmişdir⁴. Maliyyə hesabatlarının təşkili zamanı əsas bələdçi rolunda məhz sadalanan standartlar çıxış etməlidir ki, bu zaman kriptovalyutaların uçotunda həmin prinsiplərin şamil edilməsi məqsədəuyğun və tələbolunan olacaqdır. Buna

² PwC. Cryptographic assets and related transactions: accounting considerations under IFRS. 2019 dekabr. - p.4.

³ Ernst & Young. EY announces blockchain audit technology. London - 24 aprel 2018. - p.1-2

⁴ Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının qərarı. № Q-01. Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına əsasən mühəsibat uçotunun aparılması qaydaları. Bakı – 30 yanvar 2017.

baxmayaraq sözügedən qurumlarının hazırladığı standartlara əsasən kriptovalyutaların və ya hansısa rəqəmsal vasitələrin uçotunun aparılması üzrə standart mövcud deyildir. Kriptovalyutaların maliyyə hesabatlarında uçotunun aparılması ilə bağlı dolayısı yolla bir neçə standartlar toplusu mövcuddur ki, bu da tam tənzimlənməyə imkan vermir. 2017-ci ildə FASB tərəfindən çap edilmiş hesabatə əsasən ilk dəfə kriptovalyutalar və rəqəmsal aktivlərin varlığından bəhs edilsə də, hesabatlılıq və uçot baxımından hansısa standartın tətbiq edilməsi halı mümkün olmamışdır⁵.

“The American Institute of Certified Public Accountants” (AICPA) qurumu da həmçinin kriptovalyutaların kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatların maliyyə hesabatlarında tanınması barədə dəqiq fikir səsləndirməmişdir. Buna baxmayaraq sözügedən qurumun qeyri-kommersiya təşkilatlarının yeni texnoloji vasitənin necə tanınması barədə fikirləri isə mövcuddur. Onların fikrinə əsasən qeyri-kommersiya təşkilatı kriptovalyuta saxlamaqdadırsa, həmin aktivlər birmənalı olaraq investisiya alətlərinin tərkibində tanınmalıdır⁶. “The International Accounting Standards Board” və “the International Financial Reporting Standards Foundation” (IFRS Foundation) təşkilatları Amerika Birləşmiş Ştatlarından kənarında olan dünya dövlətləri və təşkilatları üçün standartlar formalaşdıran təşkilatlardır. Sözügedən İASB qurumu isə kriptovalyutaların inventar və qeyri-maddi aktivlər kimi tanınması hallarının mümkünliyünü qeyd etmişdir.

Tədqiqat işinin **“Kriptovalyutaların uçotunun təşkili istiqamətləri və yaranacaq problemlərə baxış”** adlı **ikinci fəslində** kriptovalyutaların aktiv kimi uçota alınmasına olan yanaşmalar beynəlxalq standartlara və yerli qanunvericiliyə əsasən araşdırılmışdır. İkinci fəsilə ilkin olaraq kriptovalyutaların aktiv kimi uçota alınmasının mövcud qanunvericiliyə uyğun və zidd olan tərəfləri, standartlara uyğunluğuna baxılmışdır. Müəssisə tərəfindən istifadə edilən resurs olan kriptovalyutalar aktiv kimi uçota alındıqdan sonra necə təsnifləşdirilməsi məsələləri təhlil edilmişdir. Aktiv kimi uçota alınma təsdiqləndikdən sonra kriptovalyutaların uzunmüddətli və

⁵ Financial Accounting Standards Board. Report of the FASB Chairman. – 29 sentyabr 2017. - p.4

⁶ Madray.R., Accounting for Bitcoin and Other Cryptocurrencies. – 2018. - p.5-6.

qısamüddətli aktivlərin tərkibində təsnifləşdirilməsi məsələləri araşdırılmışdır. Beynəlxalq standartların tələblərinə əsasən kənarlaşmalar göstərilmiş və müvafiq yanaşmalar üzrə yollar təhlil edilmişdir. Beynəlxalq standartlara və Konseptual Çərçivəyə əsasən aktivlərin tərfi aşağıdakı kimi verilməkdədir:

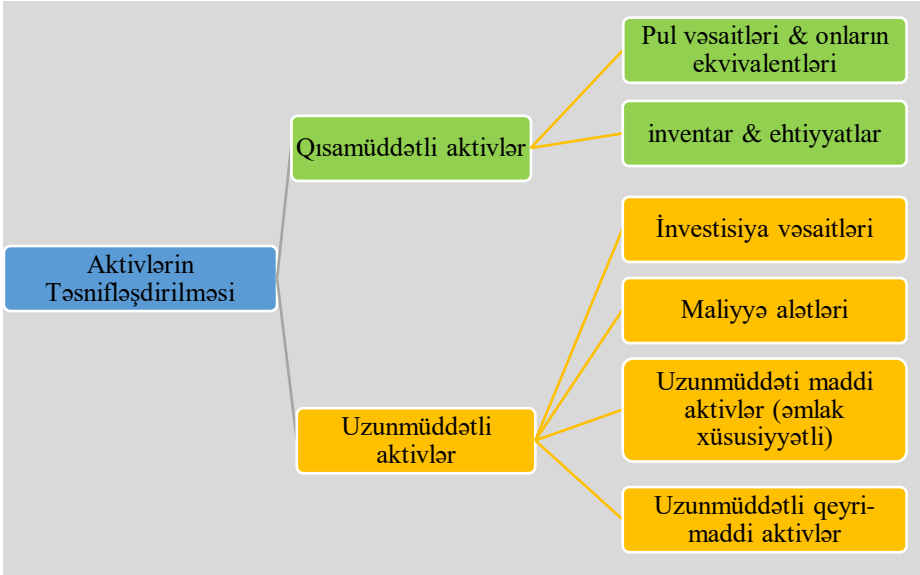
“Keçmiş əməliyyatların nəticəsi olaraq müəssisə tərəfindən nəzarət edilən resurslardır və bu resursların istifadə nəticəsində gələcək dövrlərdə müəssisə tərəfindən fayda əldə edilməsi gözlənilir”⁷.

Kriptovalyutalardan istifadə edən müəssisələr bu rəqəmsal valyutaların aktivlər kimi uçota alınmasına uyğun olub-olmamasını yoxlaması gərəkdir. Kriptovalyutaların müəssisə tərəfindən saxlanması onların keçmiş əməliyyatları nəticəsində əldə edilməsi mənasına gəlir və növbəti dövr ərzində satılması və ya investisiya kimi saxlanması da həyata keçirilə bilər ki, bu zaman onlardan gələcəkdə fayda əldə edilməsi həyata keçiriləcəkdir. Əlavə olaraq müəssisə tərəfindən kriptovalyuta resursunun alınması, satılması və ya investisiya kimi istifadə edilməsi onlara nəzarətin müəssisələr tərəfindən həyata keçirildiyi mənasına gəlməkdədir. İFRS və İASB tərəfindən bildirildiyi kimi resursun aktiv kimi tanınması üçün lazım olan vacib şərtlər (nəzarət, gələcək fayda və.s) tam olaraq ödənilmiş hesab edilə bilər. “Binlər, tikililər və qurğular” əsasən uzunmüddətli maddi aktivlərdən təşkil olunan və müəssisənin istehsal prosesində, onun idarəedilməsinə istifadə edilən resurslardır⁸. Kriptovalyutaların ən mühüm xüsusiyyətlərindən öncə gələn onları qeyri-maddi, yəni rəqəmsal aktivlər olmasıdır. Kriptovalyutaların aşağıdakı aktivlərin tərkibində uçota alınması tədqiqat işində araşdırılmışdır:

⁷ Kapsis.M., Brown.J., Conceptual Framework webinar. Elements of financial statements-definitions and recognition. - avqust 2015. - p.6

⁸ The International Accounting Standards Board. IAS 16 Property, Plant and Equipment. – 2001. - p.3

Sxem 1: Aktivlərin təsnifləşdirilməsi barədə



Qeyd: <https://www.investopedia.com/terms/s/shortterm.asp> internet saytıdan əldə edilən məlumatlara əsasən Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bəzi maliyyə analitiklər tərəfindən kriptovalyutaların əmlak xüsusiyyəti daşıyan uzunmüddətli aktivlərdən əlavə olaraq uzunmüddətli investisiya aktivlərində və ya maliyyə alətlərində tanınması da mümkün ola biləcək yollardan biri kimi hesab edilməkdədir. İAS 32 beynəlxalq standartına əsasən maliyyə alətlərinin tərkibi aşağıdakı kimidir:

“Maliyyə alətləri vəsaitin bir müəssisənin maliyyə aktivi kimi və digər müəssisənin öhdəliyi kimi tanınmasına imkan verən hüquqi müqavilədir”⁹.

Maliyyə alətlərinin qeyd etdiyimiz ilkin tərifinə əsasən aktivin maliyyə alətlərinin tərkibində uçota alınmasının ən əsas tələbinin müqavilə və ya müqavilə münasibətlərinin formalaşması olmasıdır. Blokçeyn texnologiyasının və ya digər oxşar texnologiyaların istifadə edilməsi isə tərəflər arasında birbaşa olaraq müqavilənin yaranması

⁹ The International Accounting Standards Board. IAS 32 Financial Instruments: Disclosure and Presentation. - 2001 - p.12

mənasına gəlməməkdədir. Maliyyə alətlərinin tərifinin digər hissəsinə əsasən bu aktivlər bir təşkilat və ya müəssisənin aktivində formalaşarkən, digər tərəfdən ikinci bir müəssisə və ya təşkilatın öhdəliyi və ya kapital alətləri qismində formalaşmalıdır. Kripto-aktivlərin maliyyə alətləri kimi uçota alınması üçün onlar aktivin standartları üzrə tələblərə cavab verməlidir.

Müəssisələr arasında müqavilə hüququnun olduğu situasiyalar isə digər hallardan fərqlənməkdədir. Belə ki, iki müəssisə arasında nəzərdə tutulan müəyyən dövr ərzində kripto-aktivlərin alınması ilə bağlı hüquqi müqavilə olması ehtimal mümkündür. Bu halları nəzərə almaqla kripto-aktivlər maliyyə alətlərinin tərkibində uçota alınarkən İFRS 7 “maliyyə və açıqlamaları” və İFRS 13 “ədalətli bazar dəyərinin ölçülməsi” standartlarına uyğun şəkildə aparılmalıdır.

IAS 38 beynəlxalq standartına əsasən qeyri-maddi aktivlər keçmişdə baş vermiş əməliyyatlar nəticəsində əldə edilmiş, nəzarəti müəssisənin əlində olan resurslardır və bu resursların istifadəsi nəticəsində müəssisə və ya təşkilat tərəfindən iqtisadi səmərənin əldə edilməsi gözlənilir¹⁰. Kripto-aktivlərə sahib olan təşkilat və ya müəssisələr tərəfindən iqtisadi fayda və səmərəliliyin əldə edilməsi ilə bağlı hansısa hüquqi müqavilə mövcud olmasa belə, onların növbəti satış tranzaksiyalarında istifadə edilməsi və mübadilə edilərək 3-cü şəxslərə ötürülməsi vasitəsi ilə fayda və səmərəlilik əldə edilə bilər.

Qeyri-maddi aktivlər İAS 38 beynəlxalq standartına əsasən ilk öncə ilkin dəyərdə tanınmalıdır. Kripto-aktivlərin dəyərinin müəyyən olunması zamanı onun ilkin alış qiyməti müəyyən edilməli, onların alınması ilə bağlı hər hansı əməliyyat və ya platforma xərcləri də ilkin dəyərdə nəzərə alınmalıdır:

¹⁰ The International Accounting Standards Board. IAS 38 Intangible Assets. – 2001. - p.8

Formul 1

Cost of Crypto-assets = Cost of Purchase (less) Trade discounts and rebates (plus) other expenses to get crypto assets

və ya

Kripto-aktivlərin ilkin dəyəri = Kripto-aktivlərin alınmasına çəkilən xərc (-) endirimlər və güzəştlər (+) digər əməliyyat xərcləri

İAS 38 beynəlxalq standartına əsasən aktivin ilkin dəyərində ölçülməsindən sonra onun sonrakı dəyərini müəyyən edilməsi üçün iki cür uçot siyasəti tətbiq edilə bilər:

1. *Cost Model və ya ilkin dəyər modeli (Xərc modeli);*
2. *Revaluation model və ya yenidən qiymətləndirmə modeli*

Yenidən qiymətləndirmə metodundan istifadə zamanı aktivin ədalətli bazar dəyərini müəyyənləşdirilməsi mütləq şərt kimi hesab edilməkdədir. Aktiv bazar dedikdə aktivlər və ya öhdəliklər üzrə əməliyyatların davamlı həyata keçirildiyi bir bazar başa düşülür ki, bu bazardan daima məlumatların alınması prosesi təşkil edilə bilər¹¹.

İnventar kimi tanınan aktivlərin maddi aktivlər formasında olması ilə bağlı hansısa xüsusi bir qeyd müşahidə edilməməkdədir. İAS 2 qeyd edir ki, inventarların ölçülməsi və uçota alınması onların ilkin dəyərləri ilə satışının reallaşdırıla biləcəyi dəyər arasında aşağı məbləğin seçilməsi ilə həyata keçirilir. Ümumi olaraq sözügedən kripto-aktivlərin ilkin dəyərini uçota alınması zamanı onların alış qiyməti, geri qaytarıla bilməyən vergi xərcləri və onların birbaşa olaraq alınması ilə bağlı olan digər xərclər nəzərə alınmalı və daha sonra uçotun təşkili həyata keçirilməlidir. İAS 2 standartına əsasən digər xərclər qeyd edildikdə inventar və ya ehtiyatları hazırkı vəziyyətinə və şərtlərə gətirmək üçün çəkilən xərclər başa düşülməkdədir.

Pul vəsaitləri və ya onların ekvivalentləri kimi uçota alma: Kriptovalyutaların inventardan əlavə olaraq qısamüddətli aktivlər kimi mövcud olan pul vəsaitləri və ya onların ekvivalentləri hesabında tanınması da müzakirə mövzularından biridir. İAS 7 “Pul axını

¹¹ The International Accounting Standards Board. IFRS 15 Revenue from Contracts with Customers. – 2014. - p.27-28

hesabatı”-na əsasən pul vəsaitləri dedikdə kassada və deposit hesabında mövcud olan pul vəsaitləri nəzərdə tutulmaqdadır¹². Pul vəsaitləri isə fiat pul vəsaiti başa düşülür ki, bu da öz növbəsində mərkəzi banklar tərəfindən emissiya edilən aktivlər kimi anlaşılır.

Dünya təcrübəsində və yerli qanunveriliyə əsasən pul vəsaitləri tanınması kimi aktivlərin fiat pul vəsaitləri olması, yəni müəyyən dövlət qurumları tərəfindən emissiya edilən vəsaitlər olması tələb olunan şərtlərdəndir. Kripto-aktivlərin son dövrlər ərzində mübadilə vasitəsi kimi istifadə edilməsinə, maliyyə hesabatlarında uçota alınmasına baxmayaraq, onların hüquqi tender statuslarının olduğunu qeyd etmək mümkün deyildir.

*“Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri hesabında investisiya və digər məqsədlərdən daha çox qısamüddətli öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulan, qısa ödəniş müddətinə malik olan, pul vəsaitlərinin əvvəlcədən məlum olan məbləğinə asan çevrilə bilən və dəyərin dəyişməsi kimi cüzi riskə məruz qalan yüksək likvidli qoyuluşlar uçota alınır”*¹³. Qeyd edildiyi kimi yerli qanunvericilik də daxil olmaqla kripto-aktivlərin təbiəti, onların volatillik göstəricisinin yuxarı olması pul vəsaitləri ekvivalentlərinin standartlarına uyğun gəlməməkdədir. Nəticə etibarı ilə hazırkı dövr üzrə kriptovalyutların pul vəsaitləri və ya pul vəsaitlərinin ekvivalenti kimi uçota alınması həyata keçirilə bilməyəcəkdir.

Dissertasiyanın **“Rəqəmsal valyutaların uçotu üzrə yanaşmaların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”** adlı **üçüncü** fəslində müəllif tərəfindən əhatəli sorğu keçirilmişdir. Belə ki, kriptovalyutaların uçotunun təsnifləşdirilməsi barədə suallar 10 iştirakçı olmaqla respondentlərlə müzakirə edilmişdir. Ümumi olaraq sorğu iştirakçılarının əsas hissəsini “Kapital Bank” ASC və “EY” şirkətlərində çalışan mühasibat uçotu üzrə mütəxəssislər təşkil edir. Keçirilən sorğu nəticəsində kripto-aktivlərin hansı aktivlərin tərkibində uçota alınması, standartlardan kənarlaşmalar, qanunvericiliyə uyğunluqlar müzakirə

¹² The International Accounting Standards Board. IAS 7 Cash Flow Statements. – 2001. - p.5

¹³ Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının qərarı. № Q-13. İctimai Sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması qaydaları. – 25 dekabr 2018. – 10.74-cü maddə

edilmiş və yerli hesablar planına əsasən uçota almanın təşkil olunması barədə model təklif edilmişdir.

Uzunmüddətli maddi aktivlər kimi uçota alma- kriptovalyutaların ilkin olaraq uzunmüddətli maddi aktivlərin tərkibində uçota alınması ilə bağlı dialoqlar baş tutdu. İRS qurumu tərəfindən yeni rəqəmsal aktivlərin mülkiyyət hüququ daşıyan uzunmüddətli aktiv hesab edilən binalar, tikililər və qurğular hesabında tanınmasına müsbət rəy verilmişdir. Kriptovalyutaların isə ən vacib xüsusiyyətinin qeyri-maddi aktiv olması qənaətinə gəlini. Kriptovalyutaların vergi məqsədləri üçün uzunmüddətli maddi aktivlərin tərkibində uçota alınmasının standartlara uyğunluğu mövcud deyildir və bu yanaşmanın istifadə edilməsi ilə cari beynəlxalq standartların ehmal edilməsi baş verə bilər. Bu səbəblə kriptovalyutaların maddi aktiv kimi təsnifləşdirilməsi sorğu iştirakçıları tərəfindən müsbət qarşılanmadı.

Uzunmüddətli investisiya və ya maliyyə aktivləri kimi uçota alma- Uzunmüddətli maddi aktivlərdən sonra kripto-aktivlərin uzunmüddətli investisiya aktivləri və ya maliyyə alətləri kimi uçota alınması məsələləri barədə müzakirələr aparıldı. Müəssisə və təşkilatlar satışdan kripto-aktivlər əldə etdiyi zaman blokçeyn texnologiyası müqavilə hüququ yaratmamaqdadır. Kriptovalyutaların əldə edilməsi zamanı yalnızca hesablarında kriptovalyutaların sayı və dəyəri artmaqdadır. Burada isə hansısa müqavilə hallarından söhbət gedə bilməz. Sözügedən hallarda kriptovalyutaların maliyyə alətləri kimi uçota alınması məsələləri müsbət yanaşma kimi qiymətləndirilmədi.

İki müəssisə arasında nəzərdə tutulan müəyyən dövr ərzində kripto-aktivlərin alınması ilə bağlı hüquqi müqavilə olması ehtimal mümkündür. Yəni müəssisə kriptovalyutaları əldə edərkən müqavilə imzalana və qarşı tərəfə vəsait köçürülməsi və ya geri qaytarılması halları qeyd edilə bilər. Bu xüsusi hal zamanı kriptovalyutaların uzunmüddətli maliyyə aktivlərinin tərkibində olan ödənişə qədər saxlanılan uzunmüddətli investisiyaların tərkibində uçota alınması ilə bağlı fikirlər müsbət qarşılandı. Yekun olaraq kriptovalyutaların ilkin uçotu zamanı bazar dəyərinin müəyyənləşdirilməsi yolu ilə aşağıdakı şəkildə uçota alınmasına müsbət yanaşıldı:

Dt 181 “Ödənişə qədər saxlanılan uzunmüddətli investisiyalar”

Kt 538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”

Kriptovalyutaların volatillik göstəricisi nəzərə alınaraq real dəyərlərinin ilkin uçota alınan dəyərdən kifayət qədər çox fərqlənəcəyi qeyd edildi. Müzakirələrə əsasən müəllif və iştirakçılar tərəfindən yekun olaraq uzunmüddətli maliyyə aktivi kimi uçota alınan kripto-aktivlərin İFRS 13 “Fair Value Measurement” standartlarına əsasən ədalətli bazar dəyəri ilə yenidən qiymətləndirilməsi məqbul hesab edildi. Ədalətli dəyərin ölçülməsi isə mövcud bazarın mümkünlüyü və ya alternativ bazarların mövcudluğu ilə baş verə bilər. Kriptovalyutalar istənilən zaman pul vəsaitləri ilə mübadilə edilə və nağd vəsaitə çevrilə bilər. Bitcoin kriptovalyutasının çevrilmə xərcləri nisbətən olsa da kifayət qədər likvid vəsait hesab olunmaqdadır. Kriptovalyutaların sonrakı ölçmələrlə bazar dəyəri müəyyənləşdirilərək onların dəyərlərində artımlar və ya azalmalar uçota alınmalıdır. Hesabat ilinin sonunda yenidən qiymətləndirmə nəticəsində kripto-aktivlərin bazar dəyərinə hansısa azalma müşahidə edilərsə bu zaman onların dəyərdən düşməsinə “Mənfəət və ya Zərər haqqında” hesabatda uçota almaq lazım olacaqdır. Bu halda isə əlavə olaraq “Maliyyə vəziyyəti haqqında” hesabatda onların balans dəyəri azaldılmalıdır. Qiymətlərdə artım baş verəcəyi halda, ilkin olaraq uçota alınan zərərin effekti silinməlidir. Daha sonra ilkin uçota alınan məbləğdən daha çox artım müşahidə edilərsə sözügedən məbləğ “Mənfəət və ya Zərər və digər məcmu gəlirlər haqqında” hesabatda öz əksini tapa bilər:

Dt 731-2 “Yenidən qiymətləndirilmədən xərclər”

Kt 184 “Sair uzunmüddətli maliyyə aktivlərinin dəyərinin azalmasına görə düzəliş”

Yenidən qiymətləndirmə nəticəsində onların dəyərinə artım baş verərsə:

Dt 184 “Sair uzunmüddətli maliyyə aktivlərinin dəyərinin azalmasına görə düzəliş”

Kt 611-2 “Yenidən qiymətləndirilmədən gəlirlər”

İlkin uçota alınan məbləğdən daha çox artım baş verəcəyi halda isə:

Dt 181 “Ödənişə qədər saxlanılan uzunmüddətli investisiyalar”

Kt 611-2 “Yenidən qiymətləndirilmədən gəlirlər”

Uzunmüddətli qeyri-maddi aktiv kimi uçota alma- Maliyyə aktivini kimi uçotun xüsusi hallarda olmasına əsasən, uzunmüddətli qeyri-maddi aktiv kimi təsnifləşdirilməsinə yanaşmalar bəzədən iştirakçılarla müzakirələr aparıldı. İAS 38 stadandartına əsasən qeyri-maddi aktivlər keçmişdə baş vermiş əməliyyatlar nəticəsində əldə edilmiş, nəzarəti müəssisənin əlində olan resurslardır və bu resursların istifadəsi nəticəsində müəssisə və ya təşkilat tərəfindən iqtisadi səmərənin əldə edilməsi gözlənilir. Kriptovalyutaların qeyri-maddi aktiv kimi təsnifləşdirilməsinə hansısa maneələrin olmaması müsbət qarşılandı. Nəticə olaraq kripto-aktiv müəssisəyə ilk dəfə daxil olan zaman aşağıdakı şəkildə uçota alınma baş tuta bilər:

Dt 101-8 “Digər qeyri-maddi aktivlərin dəyəri”

Kt 538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”

Müəllif tərəfindən İAS 38 beynəlxalq standartına əsasən aktivin ilkin uçota alınmasından sonra sonrakı dəyərinin müəyyən edilməsi üçün ilkin xərc modeli və yenidən qiymətləndirmə metodlarından istifadə edilə bilər. Xərc modeli zamanı kripto-aktivlərin bazar dəyəri müəyyənləşdirilməli və dəyərsizləşmə testi tətbiq edilməlidir. Onların dəyərinin müəyyən edilməsi üçün mövcud olan mübadilə platformalarından istifadə edilməsi gərəkdir. Dəyərsizləşmə testi tərəfindən qiymətdən düşmə halı müşahidə olunduğu təqdirdə, kripto-aktivlərə sahib olan müəssisə və ya təşkilatlar onların balans hesabatında uçota alınan ilkin dəyərini azaltmaq məcburiyyətində olacaqdır. Bu zaman “Mənfəət və ya zərər” haqqında hesabatda ilkin balans dəyəri ilə bərpa edilən dəyər arasında yaranan fərq qədər zərər əks etdirilməlidir. Dəyərin yenidən artması halında isə ilkin olaraq qiymətdən düşmə üzrə toplanmış zərərlərin təsiri silinməlidir. Dəyərdən düşmə aşağıdakı kimi uçota alınma bilər:

Dt 731-3 “Qiyətdən düşmə üzrə xərclər”

Kt 102-2-8 “Digər qeyri-maddi aktivlər üzrə qiymətdən düşmə zərərləri”

Dəyərin yenidən artması halında isə ilkin olaraq qiymətdən düşmə üzrə toplanmış zərərlərin təsiri silinməli və aşağıdakı kimi olmalıdır:

Dt 102-2-8 “Digər qeyri-maddi aktivlər üzrə qiymətdən düşmə zərərləri”

Kt 611-2 "Yenidən qiymətləndirilmədən gəlirlər"

Xərc metoduna əsasən artımın ilkin dəyərdən çox olacağı halda mənfəət kimi uçota alınma baş tutmayacaqdır. Son nəticə olaraq dəyərdən düşmənin geri qaytarılması zamanı ilkin olaraq balans hesabatında uçota alınan aktivin dəyərində artım baş tutmalı və mənfəət və ya zərər hesabatında qeydə alınan zərər geri silinməlidir¹⁴.

Qeyri-maddi aktivlərin ilkin olaraq balans hesabatında tanınmasından sonra onun sonrakı dəyərinin müəyyənləşdirilməsi üçün yenidən qiymətləndirilmə metodundan da istifadə edilə bilər. Qiymətdən düşmə halları onların xərc metoduna əsasən uçota alınması ilə oxşarlıq təşkil edəcəkdir. Xərc metodundan fərqli olaraq qeyri-maddi aktivlər kimi uçota alınan kripto-aktivlər yenidən qiymətləndirmə tarixindən sonrakı hər hansı amortizasiya və dəyərsizləşmə çıxıldıqdan sonra ədalətli dəyərle ölçülməlidir. Əsas fərqin ədalətli dəyərin çox olması halında "Mənfəət və ya zərər və digər məcmu gəlirlər haqqında" hesabatda digər məcmu gəlirlərə təsir etməsindən ibarət olmasıdır. Artım yalnızca "Digər məcmu gəlirlər haqqında" hesabatda digər gəlirlər (Revaluation surplus) kimi qeydə alınmalıdır. Mənfəət qeyri-maddi aktivin satılması zamanı kapitalla transfer oluna bilər:

Dt 101-8 "Digər qeyri-maddi aktivlərin dəyəri"

Kt 331 "Yenidən qiymətləndirilmə üzrə ehtiyat"

Kripto-aktivlərin ədalətli bazar dəyəri uçota alınmış ilkin dəyərindən az olduğu halda isə yaranmış fərq mənfəət və ya zərər haqqında hesabatda zərər kimi əks etdirilməlidir. Dəyərin aşağı salındığı dövrlərdən sonrakı dövrlər ərzində ədalətli dəyərdə artım baş verdiyi halda, ilkin olaraq tanınmış zərərin effekti geri silinməli və "Mənfəət və ya zərər və digər məcmu gəlirlər haqqında" hesabatda öz təsirini göstərməlidir. Yenidən qiymətləndirmə ehtiyatlarında uçota alınmış məbləğ aid olduğu qeyri-maddi aktivlərin satılması ilə bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına transfer oluna bilər. Ümumi olaraq yenidən qiymətləndirilmə metodunun istifadəsi volatillik səbəbindən daha uyğun olacaqdır. Bu zaman aktivlərin real dəyəri əks

¹⁴ The International Accounting Standards Board. IAS 36 Impairment of Assets. – 2001. - p.28-29

etdiriləcəkdir. Yekunda müəllif tərəfindən kriptovalyutaların qeyri-maddi aktiv kimi uçota alınması, daha sonra transfer edilərək digər aktivlərin əldə edilməsinə istifadə edilməsi modeli üzrə nümunəvi misallar ortaya qoyuldu.

Pul vəsaitləri və ya pul vəsaitlərinin ekvivalenti kimi uçota alma- İlkin olaraq qısamüddətli aktiv kimi kriptovalyutaların yüksək likvidliyi ilə seçilən pul vəsaitləri və pul vəsaitlərinin ekvivalenti kimi uçota alınması təhlil edildi. “IAS 32 maliyyə alətləri və təqdimat” beynəlxalq standartına əsasən pul vəsaitlərinin mübadilə vasitəsi kimi istifadə edilən və uçota alınan aktiv olması bildirildi. Standarta əsasən pul vəsaitləri dedikdə fiat pul vəsaiti başa düşülür ki, bu da öz növbəsində mərkəzi banklar tərəfindən emissiya edilən aktivlər kimi anlaşılır.

Yerli mühasibat uçotu qanunvericiliyinə əsasən pul vəsaitləri kassada, yolda və bankda olan hesablarda əks etdirilən aktivlərdir¹⁵. Kriptovalyutalar hansısa dövlət orqanı tərəfindən emissiya edilməyən və hüquqi əsası beynəlxalq olaraq yekdilliklə qəbul edilməyən bir aktivdir. Bəzi ölkələr tərəfindən kriptovalyutaların dəstəklənməsi barədə fikirlərin olması bildirilsə də, onların ümumi dünya dövlətləri tərəfindən qəbul edilməməsi aşkarlandı. Nəticə olaraq kriptovalyutaların pul vəsaitləri kimi uçota alınması standartlardan kənarlaşmadır.

Daha sonra tədqiqat işində kriptovalyutaların pul vəsaitlərinin ekvivalenti kimi yanaşılması araşdırıldı. IAS 7 beynəlxalq standartına əsasən pul vəsaitlərinin ekvivalentləri dedikdə qısamüddətli dövr ərzində nağd vəsaitə çevrilə biləcək yüksək likvidlik xüsusiyyəti olan investiyalar başa düşülür və bu vəsaitlərin dəyəri üzrə əhəmiyyətli risk amili aşağı olaraq qiymətləndirilməkdədir. Standarta əsasən onların istifadə müddəti 3 ay və ya daha az müddətdə nəzərdə tutulmaqdadır. Riskə az məruz qalan vəsaitlər dedikdə isə onların volatilliyi, hüquqi əsasları başa düşülməkdədir. Son 6 il üzrə hazırlanan orta aylıq bitcoin qiymətləri üzrə standart yayınma göstəricisi analiz edildi:

¹⁵ Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının qərarı. № Q-13. İctimai Sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması qaydaları. – 25 dekabr 2018. – 10.1-ci maddə

Cədvəl 2: İllik göstəricilərin ortalamasına əsasən standart yayınma göstəricisi üzrə

İllər	İllər üzrə cəmi qiymət USD	Ortalama qiymət USD	İllər üzrə standart yayınma göstəricisi	Standart yayınmanın faizlə ifadəsi
2018	2 774 372	7 601	13 197	64%
2019	2 695 605	7 385		
2020	4 046 784	11 087		
2021	17 301 772	47 402		
2022	10 321 941	28 279		
2023	2 272 225	23 425		
Cəmi	39 412 699	20 485		

Mənbə: [https://www.investing.com/crypto/bitcoin/historical data internet saytı](https://www.investing.com/crypto/bitcoin/historical-data)ndan əldə edilən məlumatlara əsasən Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2018-ci ildən 2023-cü ilədək olan günlük bitcoin məlumatları əldə edilmişdir. İllər üzrə ortalamalar statistik düsturlarla hesablanmışdır. Ümumi illər üzrə orta göstərici 20485 USD olaraq təşkil edir. Nəticədə 6 ilin orta illik məlumatlarına əsasən standart yayınma göstəricisi 64%-dir. Avro ilə ABŞ Dolları arasında isə bu göstəricinin 10% həddindən artıq olmadığını bildirmək mümkündür. Son 6 ilin günləri üzrə standart kənarlaşma göstəricisi aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 3: 2018-2023-cü illərin günlük qiymət məlumatlarına əsasən standart yayınma

İlkin qiymət USD	14 112
Son qiymət USD	27 921
Orta günlük qiymət USD	20 485
Maksimum qiymət USD	67 550
Minimum qiymət USD	3 236
Standart kənarlaşma USD	16 577
Standart kənarlaşma faizlə	81%

Mənbə: [https://www.investing.com/crypto/bitcoin/historical-data internet saytı](https://www.investing.com/crypto/bitcoin/historical-data)ndan əldə edilən məlumatlara əsasən Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Məlumatlar ümumi olaraq 1924 günü əhatə etməkdədir. Maksimum qiymət əldə edilən datalara əsasən 67550 USD, minimum

qiymət isə 3236 USD təşkil etmişdir. Standart kənarlaşma göstəricisi 16577 USD olmuşdur. Orta günlük qiymət 20485 USD olduğundan standart kənarlaşmanın bu göstəriciyə olan nisbəti 81% olmuşdur ki, bu da orta qiymətlərin 81% həcmində dəyişməsi deməkdir. Sözügedən göstərici isə kifayət qədər yüksək riskli və volatil göstəricidir. Maksimum qiymət minimum qiymətdən 20.8 dəfə böyükdür. Əlavə olaraq isə qeyd etmək lazımdır ki, orta günlük qiymət maksimum qiymətdən 3.29 dəfə kiçik, minimum qiymətdən isə 6.32 dəfə böyükdür. Sözügedən cədvəl kriptovalyuta bazarı üzrə qiymət göstəricilərinin kifayət qədər volatil olması barədə məlumat verir. Əldə edilən məlumatlara əsasən son 6 il üzrə kriptovalyutaların günlük ilkin və qapanma qiymətləri arasında mövcud olan fərqlər aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 4: Günlük açılış və bağlanış qiymətləri arasında fərq

Bitcoin kriptovalyutası üzrə göstəricilər	USD
Gün ərzində açılış və bağlanış qiymətləri arasında maksimum artan qiymət	7 309
Gün ərzində açılış və bağlanış qiymətləri arasında maksimum azalan qiymət	-7 564
Ortalama dəyişkənlik	4,86
Gün ərzində dəyişilən maksimum dəyər	12 865

***Mənbə:** <https://www.investing.com/crypto/bitcoin/historical-data> internet saytından əldə edilən məlumatlara əsasən Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Gün ərzində qiymət oynamaları müşahidə edilməkdədir. Hətta 1 gün daxilində dəyişən qiymət üzrə maksimum göstərici 12865 USD təşkil etməkdədir. Bu isə gün ərzində bitcoin kriptovalyutasının hansı yüksək qiymət həddində dəyişməsinin bariz göstəricisidir. Nəticə olaraq kriptovalyutaların pul vəsaitləri və ya onların ekvivalenti kimi uçota alınması respondentlər və müəllif tərəfindən məqbul hesab edilmədi. Belə yanaşmanın mövcud standartların tələbinin pozulması qənaətinə gəlini. Növbəti dövrlərdə volatillik üzrə sabitləşmə qeyd edilərsə mövcud yanaşmanın statusuna yenidən baxıla bilər.

Ehtiyatlar və ya inventar kimi uçota alma- Müəssisə qeyri-maddi aktivlərdən qısamüddətli dövr ərzində satılması məqsədilə istifadə edirsə həmin aktivlərin uçota alınması İAS 2 beynəlxalq

standartlarına əsasən həyata keçirilə bilər¹⁶. Ehtiyatların sözügedən standartda əsasən qeyri-maddi və ya maddi formada olması ilə bağlı tələb mövcud deyildir. Digər qeyri-maddi aktivlərin inventar kimi uçota alınmasına nümunə kimi rəqəmsal proqram təminatlarını misal göstərmək olar. “Mahiyyətin formadan üstünlüyü” prinsipinə əsasən aktivlər qısa müddət ərzində istifadə ediləcəkdirsə, bu zaman onların qısamüddətli aktiv kimi təsnifləşdirilməsi doğru olacaqdır. Kriptovalyutaların inventar kimi ilkin uçota alınmasının aşağıdakı şəkildə olması sorğu nəticəsində qəbul edildi:

Dt 207 “Digər ehtiyatlar”

Kt 538 “Digər qısamüddətli kreditor borcları”

Kripto-aktivlərin reallaşdırıla biləcəyi net dəyəri balansda tanınan ilkin maya dəyərindən aşağı düşmüşdürsə, bu zaman onların yenidən qiymətləndirilməsi və dəyərinin azaldılması vacib məsələ olacaqdır. İAS 2 beynəlxalq standartlarına əsasən balansda dəyərin azaldılması sonda “Maliyyə vəziyyəti haqqında” hesabatda da təsir edəcəkdir. Əgər reallaşdırıla bilən dəyər ilkin dəyərdən az olarsa bu zaman onların dəyərinin “Mənfəət və ya Zərər haqqında” hesabatda zərər kimi göstərilməsi vacibdir. İlkin dəyərin reallaşdırıla bilən dəyərdən az olduğu zaman hansısa əməliyyat yerinə yetirilməyəcəkdir:

Dt 731-3 “Qiyətdən düşmə üzrə xərclər”

Kt 208 “Ehtiyatların dəyərinin azalmasına görə düzəlişlər”

¹⁶ The International Accounting Standards Board. IAS 2 Inventories. -2001. –p.5-6

NƏTİCƏ

Araşdırmanın əsas məqsədi müəssisələr üçün kriptovalyutaların uçota alma istiqamətlərini təklif etməkdir. Bu məqsədlə kripto mübadilələr üzrə yeni uçot modeli hazırlanmışdır. Tədqiqatın aşağıdakı nəticələri əldə edilmişdir:

1) Yerli şirkətlərdən kriptovalyuta əldə edən müəssisələrin artıq onları aktiv kimi uçota alınması üzrə hansısa əngəl mövcud deyildir. Müəssisələrin onların uçotunun necə təşkil edəcəyi problemləri ortaya qoyuldu. Mövcud imkanlar təhlil edilərək yekdil qərarların qəbul edilməsi həyata keçirildi. Yekun olaraq kriptovalyutalar aktivin tərifinə tam olaraq cavab verir və bu resursların müəssisələrin maliyyə hesabatlarında təsnifləşdirilməsi gərəkdir.

2) Mövcud standartlara əsasən fiziki forması olmayan kriptovalyutaların uzunmüddətli maddi aktivlər kimi uçota alınmasına müsbət yanaşılmadı. Vergi məqsədlərini sadələşdirmək üçün təklif edilən bu istiqamətin həm yerli qanunvericiliyə, həm də beynəlxalq standartlara zidd olması aşkarlandı.

3) Xüsusi hallar istisna olmaqla kriptovalyutaların maliyyə aktivləri kimi uçota alınması mümkün olmayacaqdır. Xüsusi hal dedikdə, 2 tərəf arasında müqavilə öhdəliyinin olması başa düşülməkdədir. Bu zaman müqavilə öhdəliyi yarandığı üçün kriptovalyutaların uzunmüddətli maliyyə aktivləri kimi uçota alınması mümkün ola bilər. 3-cü fəsildə təklif olunan uçota alma yanaşmaları ilə onlar təsnifləşdirilə bilər.

4) Müəssisə və təşkilatlar uzunmüddətli dövrdə istifadə etdiyi kripto-aktivləri qeyri-maddi aktivlər kimi uçota ala bilərlər. Tədqiqat işi nəticəsində kriptovalyutaların tamamilə qeyri-maddi aktiv olması qəbul edildi. İAS 38 beynəlxalq standartına əsasən uzunmüddətli dövrdə kriptovalyutaların qeyri-maddi aktiv kimi təsnifləşdirilməsi üzrə hansısa kənarlaşma aşkar edilmədi. Qeyri-maddi aktivlər ilkin dəyərlə uçota alınmalıdırlar. 3-cü fəsildə təqdim edilən modellə yerli hesablar planına əsasən qeyri-maddi aktiv kimi uçota alma baş tuta bilər.

5) Qeyri-maddi aktiv kimi uçota alınan kriptovalyutalar üzrə qiymətləndirmə metodları müəyyənləşdirildi. Onların xərc metodu və

yenidən qiymətləndirilmə metodları ilə uçota alınması yolları tədqiqat işində bərqərar olundu. Transfer metodundan istifadə edərək digər aktivlərin əldə edilməsi yolları təklif edildi.

6) Pul vəsaitləri, pul vəsaitlərinin ekvivalenti kimi uçota alma ilə bağlı olan standartlar araşdırıldı və kənarlaşmalar aşkarlandı. Volatillik göstəricisi təhlil olundu və standart yayınma göstəricisinin 64% olması aşkarlandı. Kriptovalyutaların pul vəsaitləri və onların ekvivalenti kimi uçota alınması hal-hazırda mümkün olmayacaqdır.

7) Kriptovalyutaların qısamüddətli aktivlər olan ehtiyatlar və ya inventar kimi uçota alınması məsələləri dissertasiyada öz əksini tapdı. Kripto-aktivlərin “İAS 2” Inventories standartına əsasən uçota alınması məqbul yollardan hesab edilsə də, yeni uçot modelinə əsasən qeyri-maddi aktiv kimi uçota alınma və transfer üsulundan istifadə ilə istehsal prosesinin qurulması təklif edildi.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu aşağıdakı elmi əsərlərdə dərc edilmişdir:

1. Regulation of cryptocurrencies in different countries // “İnnovasiyalı iqtisadiyyat və menecment” jurnalı, - Bakı: 2022. № 3, - s.247-252.

2. Kriptovalyutaların müasir dünya iqtisadiyyatında yeri, onların inkişaf yolu, volatilliyi və möhkəmlənməsi // Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “Enerji İqtisadiyyatı Mərkəzinin Xəbərləri”, - Bakı: 2022. № 09-01, - s.52-59.

3. Discussions on crypto accounting and its impact on financial reporting // “Geostrategiya” jurnalı, - Bakı: - 2023. № 02(74), - s.118-120.

4. Implementation of tax accounting for cryptocurrency transactions in Azerbaijan // “Tikintinin iqtisadiyyatı və menecmenti” jurnalı, -Bakı: 2023. № 2, - s.361-364

5. Kriptovalyutaların uçota alınarkən pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri kimi təsnifləşdirilməsinə yanaşmalar // “İnnovasiyalı iqtisadiyyat və menecment” jurnalı, - Bakı: 2023. № 4, - s.210-215.

6. Problems arising in the accounting of Cryptocurrencies // “Financial and credit activity: problems of theory and practice”, - Kiyev: 2023. № 3, - s.76-86.

7. Advantages and disadvantages of using cryptocurrencies // 1st International Scientific Conference “Foundations and Trends in Modern Learning”, Berlin: -2023, № 1, - s.163-165.

8. How should the audit and accounting of digital crypto assets be? // IV international scientific conference "The modern vector of the development of science", Philadelphia: -2023, № 13, - s.19-21.

9. Accounting for tokens as crypto assets // IV international scientific conference "Current questions of modern science", Estonia: -2023, № 20, - s.26-28.

10. Kriptoalyutaların təsnifləşdirilməsi və mühasibat uçotunda əks etdirilməsinə dair bəzi məsələlər // Bakı Biznes Universiteti “Audit” jurnalı, - Bakı: 2024. № 1.



Dissertasiyanın müdafiəsi 20 dekabr 2024-cü il tarixində saat 15:00 Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç. 6a

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 19 noyabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 18.11.2024
Kağızın formatı: 60x84 ^{1/16}.
Həcmi 1 ç.v. (40188 işarə)
Tiraj 100.

*“AA – Poliqraf” istehsalat-kom`mersiya birliyində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.*

Əlaqə üçün: capevi@internet.ru Tel.: +994552012809